

Кузьмук О. С.

Старший науковий співробітник
Обласний центр з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва

ЗАПОРОЖЦІ – ПАЛОМНИКИ ДО КИЇВСЬКИХ СВЯТИНЬ

322 Одним з проявів релігійності у віруючих є здійснення паломництва до святих місць. Київ був святим місцем для всіх православних Східної Європи. Відповідно запорозькі козаки, як і решта вірних, приїздили до міста на богомілья. Завдяки народним переказам та творам художньої літератури в історіографії встановився ідеалізований, схематичний погляд на прочан-запорожців. За інерцією старі міфологеми бездумно повторюють і сучасні дослідники. Наприклад, хіба могли запорожці двічі на рік їздити до Києва на прощу? Хто б тоді залишився на Січі? “Побуждаемые тем же религиозным чувством, запорожские козаки два раза в каждом году мирного времени отправлялись пешком “на прощу” ... первый раз осенью ... в другой раз перед постом на масленицу”, – вважав Дмитро Яворницький¹. Чи багато було, справді, мирних років на Запорожжі у XVII ст., або у першій половині XVIII ст.? Невже низовики двічі на рік встигали подолати пішки сотні, а то й тисячі кілометрів? Або звідки сучасному досліднику релігійності козацтва відомо, що “є факти, коли “сірома” – найбільший і найчисельніший прошарок запорозького товариства заповідав на користь церкви більшу частину своїх збережень, навіть якщо це було кілька карбованців” або “немало з лицарів по закінченні ратної служби приймали рішення постригтися в ченці монастирів”². Звідки у сіроми стільки карбованців, хто вивертав їхні кишені і рахував гроші? “Немало” – це скільки? Десяток, сотня, тисяча козаків? Отже, з’ясування реальної картини “запорозького паломництва” дозволить відкинути ряд хибних поглядів на релігійність низових козаків.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 258.

² Климов В. Особливості православної церкви в Запорозькій Січі. Характер релігійності запорозького козацтва. Церква після скасування Січі. // Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К., 1999. – С. 106.

Буваючи в походах, козаки обіцяли відвідати Київ по поверненню з війни. Запорожець Олексій Шафран, який їхав з Дону на волость, був затриманий на кордоні і відправлений до Москви у 1630 р., розповідав, що ходив з товаришами на море громити міста і села, а згодом “з Дону поехали с товарищи в Киев, для того, что в Кieve не бывал давно, а се они оброчники обложитъ в Кieve в соборной церкви образы и кадило устроить серебряно; и их отпустили войском и серебра с ними на тот оклад послали десять фунтов”³. В часи Речі Посполитої козаки з будь-якого міста могли приїздити в Київ на богомілья без перешкод. Згодом ситуація змінилася.

У другій половині XVII ст., після смерті Б. Хмельницького, загострюються суперечності Війська Запорозького Низового та обох боків Дніпра. Запорозька Січ все частіше ставала в опозицію до гетьманської влади. “Низове товариство”, відстоюючи власні “давні” права і привілеї, своїми нерідко непродуманими діями провокувала уряди Гетьманщини, Речі Посполитої, Кримського ханства та Росії до активізації застосування проти Січі різноманітних санкцій. Існувало і об’єктивне протиріччя: “хліборобській” частині населення Гетьманщини необхідні були стабільні умови життя для ведення господарства. Січ, в силу своєї соціально-економічної й політичної суті, була певною мірою демократичною інституцією з анархічними тенденціями і потребою періодичних військових походів (сезонні промисли не могли повністю забезпечити повноцінне існування). Щороку запорозькі ватаги виходять на постої в українські міста Правобережної та Лівобережної України, що викликає незадоволення місцевих жителів. Так, у грудні 1677 р. кошовий отаман Іван Сірко писав гетьману Самойловичу: “не узнаем милости к себе, буде за все то, что мы перемирье с ханом крымским на некоторое время учинили; ... у нас zde никакова никто не одевает и не кормит, не так в городех всякому всего довольно изготовлено в домех”⁴. Неодноразово кошові отамани зверталися до гетьманів, московських царів про висилку на Січ зброї та продовольчих припасів. Крім того, на Запорожжя у зв’язку з виробленими віками традиціями, приходили усі бажані, часто волоцюги і злодії, які грабували купців, і прикривалися іменем запорожців. Гетьман Іван Мазепа так характеризував запорожців у кінці XVII ст.: “одни такие, что никаких поместей отнюдь себе не имея, сами тем упражняются, чтоб им из войны имети свое прокормление; другие хотя и поместье себе имеют, однако ж земли пахати не хотя, к тому воинскому делу прилежат; а третье с торгами з городов всегда на Запорожье приходя до них тем кормятся, а наипаче домов своих управляют не умеют, и те

323

³ Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. – (1578–1630). – М., 1877. – Т. 1. – С. 290.

⁴ Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію. – К., 1995. – С. 45.

все по домам жить не могут, но всегда войны ищут”⁵. У травні 1696 р. “в Сече и на Низу Днепра многие городовые козаки обретаются, а наипаче в Сечу идут для того слыша обещанное государское жалование тем козакам, которые пойдут на море для воинского промыслу”⁶.

Отже, основними засобами впливу на умонастрої запорожців в другій половині XVII ст. була ізоляція їх від міст на волості та видача жалування. Лівобережні гетьмани Іван Самойлович та Іван Мазепа намагалися контролювати Запорожжя. Самойлович взяв під свій контроль Кодак, перевози в Келеберді і Переволочній. За часів Мазепи почали будувати Богородицьке та Сергіївське містечка на Самарі, жителям яких заборонялося торгувати і спілкуватися з січовиками. Звичайно, постійні війни і політика ізоляціонізму щодо запорожців зумовили те, що останні стали рідше потрапляти до Києва взагалі, і як паломники зокрема. В останній третині XVII ст. у низовиків виникали постійні проблеми з проїздом до Києва. Місто стало прикордонним (після Андрусівського перемир’я у 1667 р.), у ньому розміщувався російський гарнізон. До запорожців ставилися з підозрою. Майже щороку вони їздили до Москви за жалуванням. Але їхній маршрут, на відміну від XVIII ст., пролягав не через Київ, а через Переволочну та Батури. Гетьманська влада не хотіла зайвий раз пускати запорожців до Києва. В Москву запорожці їздили через гетьманську столицю Батури за таким маршрутом: Січ – Переволочна – Решетилівка – Гадяч – Конотоп – Батури – Москва. Починають видаватися заборонні накази щодо проїзду на Запорожжя: у 1680 та 1688 рр. через епідемію чуми, у 1692 р. через повстання Петрика. Паломництва могли здійснюватися козаками під час перемир’я з татарами, які переважно тривали з липня до жовтня (три місяці). Відповідно одні козаки вирушали на промисли, а інші на прощу та у справах в Гетьманщину. Іван Рутковський сповіщав Мазепу, що на початку липня 1689 р. на Переволочну прийшла ватага, з якої “и запорожцев в Киев по обещанию своему для поклонения местам святым едущих з двадцять человек обретається, меж которыми, и знатныи суть товарищи”. Паломники на чолі з суддею Яковом Крилевським сповістили, що перед їхньою поїздкою кошовий отаман і ханський ага дали взаємні присяги на тимчасове перемир’я. Саме тільки закінчився неуспішний Кримський похід князя Голіцина, і, зважаючи на “непостоянство и плутовство” запорожців, були видані універсали “дабы как запорожцов в города, так и из городов на Запорожье никого не пропускали”⁷. Запорожців затримали у Батурині

324

⁵ *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 496.

⁶ Там само. – С. 638.

⁷ Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1. – С. 340–343.

на кілька днів. Мазепа збирався відпустити паломників 17 липня у супроводі козака “дабы от них какая лехкость не явилась, а полковнику наказному киевскому письмом приказал имети их на своих очах”. Але 20 липня гетьман передумав: “меж чернью поголоски носятца опасные, того ради ... чтоб плевелы меж народом не сеялись”. В липні 1689 р. на Січі почалося “моровое поветрие” і гетьман видав додаткові заборонні накази стосовно Запорожжя. Якова Крилевського відпустили в Київ на богомілля на початку серпня. За тими, хто їздив на Січ для торгівлі і рибного промислу, гетьман наказував “смотреть за ними в городах старшине крепко, чтоб от них не было какой противности и шатости и непристойных слов”. Але не зважаючи на заборони і гетьманські застави, запорожці та жителі Гетьманщини таємно переправлялися човнами через Дніпро (зимою по льоду) вище або нижче Кодака і Переволочної для взаємної торгівлі⁸.

Після зруйнування Січі у 1708 р. проти присутності запорожців у Гетьманщині стали діяти чисельні заборонні накази (1709, 1715, 1716 рр.). Але, не зважаючи на штучні перепони (заборонні накази, будівництво містечок і застав на кордонах Гетьманщини), запорожці продовжували приїздити в українські міста у справах, і відповідно на богомілля в “богоспасаемый град Київ поклонитися Киево-Печерських святых отців мощам”⁹.

Однією з мотивацій поїздок в Київ на богомілля в часи Олешківської Січі було бажання повернутися в Гетьманщину і почати нове життя. Були неодноразові випадки повернення в Гетьманщину груп запорожців по кілька десятків або сотень чоловік. По приїзді до Києва прибулих допитували у губернській канцелярії, проте за великими групами запорожців, що повернулися, був прискіпливий нагляд, їх не одразу відпускали на місце проживання¹⁰.

На початку XVIII ст. запорожці їздили в Гетьманщину з проїжджими листами, в яких вказувалося ім'я та місце подорожі особи і прохання чинити вільний пропуск на форпостах та переправах. Після прийняття російської протекції і запровадження російської форми документації в діловодство Коша, листи замінюють паспорти (“пашпорти”). У цих документах були вказані: ім'я пред'явника, пункт призначення і строк дії документа. Наявність паспорта була обов'язковою під час подорожей січовиків у Гетьманщину, Польщу, Крим тощо. Особа, яка не мала паспорта вважалася злодієм і гайдамакою. В Гетьманщині безпаспорт-

⁸ Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1. – С. 371.

⁹ ІР. НБУВ НАНУ. – Ф. II. – Спр. 27788. – Арк. 1; спр. 27789. – Арк. 1; спр. 27790. – Арк. 1.

¹⁰ ІР. НБУВ НАНУ. – Ф. II. – Спр. 27791. – Арк. 1.

них запорожців брали під варту¹¹. Так, у паспорті, виданому кошовим отаманом Григорієм Федоровим 25 липня 1758 р., було зазначено: “Сего явители Войска Запорожского Низового козаки куреня Рогівського Лаврін Мякенькій да Семен Кабакомист в богоспасаемій град Киев по обещанію для поклоненія и на послушаніе в монастыр, где пожелают з сроком 1759 года июля по 20 день отпущены”¹². Козаки могли добиратися до Києва самотужки (возом чи пішки) або у супроводі купецьких валок. Так, запорожець Нечіпор Кріпак прибув до Межигірського монастиря в складі монастирської валки 1 жовтня 1762 р. і знаходився на послушанні до 19 березня 1763 р.

Прямуючи в Київ, запорожці часів Нової Січі проходили рештаменти і застави, про що в паспортах робилися відповідні відмітки. Мандрівки ускладнювали епідемії чуми, які траплялися дуже часто. Варто відзначити, що у багатьох випадках до Києва могли собі дозволити поїхати досить забезпечені запорожці – колишні кошові, судді, писарі і курінні отамани. Бідніші низовики вирушали на богомілля до рідних місць або найближчих монастирів, зокрема Самарського Миколаївського та Нехворощанського Успенського. Зокрема, в синодику Нехворощанської обителі більшість поминань складають саме імена січовиків¹³.

Прибувши до монастирів Києва, козаки-запорожці інколи залишалися там для несення різних послушань на певний строк. Найбільшою шаную у низових козаків користувалися Межигірський та Слупський Миколаївський монастирі.

Постриг запорозьких козаків у монахи, як представників служилого стану обмежувався XVIII ст. духовним законодавством. Загалом особовий склад тогочасного київського чернецтва складався з представників нижчих соціальних верств: селянства та міщанства. Немало зустрічалося колишніх вдівців-священиків. Представників шляхетського і козацького станів було небагато. У 1773 р. з 43 монахів Михайлівського Золотоверхого монастиря тільки четверо були з козаків. У 1772 р. у Михайлівському Видубицькому монастирі серед 30-ти ченців був один козак. Того самого року серед 19-ти насельників Кирилівського Троїцького монастиря не було жодного козака. У 1772 р. серед

¹¹ *Сивяк І.* Паспорти як різновид засвідчувальної документації Коша Нової Січі (1734–1775) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог: Національний університет “Острозька академія”, 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 133–134.

¹² ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 191. – Арк. 1.

¹³ *Еварницький Д. И.* Сборник материалов для истории запорожских козаков. – СПб., 1888. – С. 210–216.

11-ти ченців Петро-Павлівського монастиря, тільки один був з козаків¹⁴. У “козацькому” Межигірському монастирі за дев’ять років (1765–1773 рр.) було пострижено 47 осіб. Серед них було 11 “козачих синів” (10 походило з Малоросійських полків і один – з Меджибожа). Тільки один постриженник-козак, Андрій Запішний, посідав чини у Війську Запорозькому Низовому (прийняв постриг у 55 років). Троє посполитих походили з запорозького села Самарі, а ще двоє посполитих – Лаврентій Лавура та Андрій Чорній посідали чини у Війську Низовому. Отже, за дев’ять років у “своєму” військовому монастирі прийняли постриг тільки троє “справжніх” запорожців. Хоча в даному випадку постриг інших низовиків могла “гальмувати” російсько-турецька війна. У решті київських монастирів козаків було дуже мало взагалі. Це може свідчити про те, що серед запорожців, навіть старих, не було усталеної традиції йти до Межигірського монастиря доживати свого віку, як це стверджували історики козацтва у ХІХ ст. Прочан-низовиків у Києві було вкрай мало, на нашу думку, не більше кількох сотень протягом року. Вони губилися в загальному натовпі паломників з Гетьманщини, Слобожанщини, Польщі і Росії. Варто відзначити, що досягнувши певного віку (за тридцять років) значна кількість запорожців прагнула повернутися до рідних місць в Гетьманщині, одружитися і займатися мирною працею. Отже, можна стверджувати, що певна частина старих запорожців доживала свого віку в родинному колі на своїй “малій” батьківщині, або в монастирях за місцем проживання.

Настоятелі монастирів повинні були доповідати про приїзд прочан-запорожців у Київську губернську канцелярію і слідкувати за своїми гостями. Протягом ХVІІІ ст. київські обителі, починаючи з заборонних наказів про запорожців-зрадників, неодноразово отримували укази з Київської духовної консисторії та губернської канцелярії “о іскорененні воров и разбойников”¹⁵. Наприклад, генерал-губернатор Михайло Леонтєв у липні 1748 р. писав до печерського намісника Йосипа Оранського: “не изволите ль ... приказать ... в маестности Киево-Печерския лавры, кому надлежит предложить и в селе, и в деревнях бродяг присматриват и, ежели какие-либо где подозрительные люди явятця, таковых имать и присылать в Киевскую генерал-губернаментскую канцелярию под крепким караулом, при письменных известиях”¹⁶. Ці укази були досить актуальними на той час. Адже практично усі прикордонні з Поль-

327

¹⁴ Яременко М. Біографічні реєстри чернецтва київських чоловічих неставропігійних монастирів 70-80-х рр. ХVІІІ ст.: характеристика джерела та інформаційні можливості // Архіви України. – 2002. – № 1–3. – С. 161.

¹⁵ Гайдамацький рух на Україні в ХVІІІ ст. Збірник документів / Упор. І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський, Л. А. Проценко, В. Д. Чунтулова. – К., 1970. – С. 41.

¹⁶ Там само. – С. 120.

щею землі належали київським монастирям. Саме з церковних угідь гайдамаки вирушали в Річ Посполиту для грабунку. У складі гайдамацьких партій траплялися і запорожці. Частина з них були послушниками київських монастирів. Проте, ні в якому разі, не можна говорити про підтримку православним чорним духовенством гайдамацьких партій. Вже самим своїм існуванням ці озброєні ватаги створювали проблеми для ченців. Траплялися випадки грабунку, крадіжок худоби і бешкетів з боку розбійницьких партій і запорожців зокрема. Наприклад, в травні 1752 р. ватага підданих Києво-Печерської лаври ходила для грабунку в м. Лоїв. Серед гайдамак був лаврський ключник запорожець Корній¹⁷. У липні 1760 р. в шинку Кирилівського монастиря спіймали “четырёх человек бродяг подобием запорожских казаков, а именно: Ілька Великого, Максима Мушту, Афанасия Мамаю і Кондрата Шаповала”, які перед пиятикою пограбували і побили двох киян. В Київській губернській канцелярії вони сказали, що їхні паспорти зберігаються в Троїцькому Кирилівському монастирі. Отже, хлопці, якщо не збрехали, гостювали в обителі або навіть були світськими послушниками¹⁸. Інколи траплялися випадки підтримки гайдамацьких партій. Софійський намісник Даміан восени 1750 р. переховував у монастирському дворі Паньківщина грабіжників, які регулярно ходили на “промисел” в Польщу¹⁹.

Загалом, маємо відомості про затримання гайдамаків-запорожців в угіддях Межигірського, Кирилівського, Печерського, Софійського монастирів. Звичайно, тільки одиниці із загального числа низовиків-послушників ходили разом з гайдамацькими партіями для грабунків у Польщу. Але їхні дії об’єктивно сприяли створенню негативного образу Війська Низового в очах імперської влади. Під час війни 1768–1774 рр. до настоятелів київських монастирів розсилалися накази “учинить справки, где без увольнения живут запорожские козаки” і під караулом відсилати в Київську полкову канцелярію. Такі укази розсилалися 4 травня 1770 р., 11 травня 1772 р., 8 липня 1776 р. В угіддях Миколо-Пустинського монастиря у квітні 1772 р. спіймали двох безпаспортних запорожців – Якіма Ілляшенка і Івана Чохлатого²⁰.

Загалом, у своєму ставленні до монастирів і духовенства, запорозькі козаки нічим не вирізнялися від решти населення Гетьманщини, Слобожанщини, Польської України тощо. Особливої “козацької запорозької релігійності” не може бути а ргіогі. Майже усі насельники Запорожжя походили з етнічно українських земель, які у більшості випадків

¹⁷ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів / Упор. І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський, Л. А. Проценко, В. Д. Чунтулова. – К., 1970. – С. 228.

¹⁸ Там само. – С. 304.

¹⁹ Там само. – С. 182.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 131. – Оп. 30. – Спр. 267. – Арк. 2, 6, 15.

потрапляли на Січ у дорослому віці, відповідно вже з сформованим світоглядом, традицією поведінки і звичками.

Але народна пам'ять зберегла легенди про приїзд запорожців до Києва. У найвідомішій з них описується прощання старого запорожця із світом перед тим як піти “спасатися” до Межигірського монастиря. Ця легенда була записана на початку 1840-х рр. П. Кулішем зі слів Т. Шевченка, який міг її почути від селян під час поїздки в Межигір'я в червні 1843 р. Цей переказ став дуже популярним: П. Куліш використав цей сюжет у романі “Чорна рада”, Т. Шевченко – у вірші “Чернець”, присвяченому Семену Палію. Легенду, без жодних застережень, як dokonаний історичний факт, використовували в своїх історичних працях єпископ Феодосій (Макаревський) та Дмитро Яворницький. Сучасний дослідник І. І. Лиман намагається представити козацьку пиятику і бешкети з цієї легенди, як обряд (!), що нібито, дійсно, побутував у середовищі січовиків.

Отже, протягом XVII–XVIII ст. запорозькі низові козаки здійснювали постійні благочестиві мандрівки до київських святинь. Зовнішні фактори (перманентні війни і блокада Запорожжя) значно утруднювали поїздки до Києва у другій половині XVII – першій третині XVIII ст. Але навіть в часи Нової Січі ніколи не було масового напливу прочан-запорожців до Києва. Через свою малу кількість, низовики просто “тонули” у загальній масі прочан з Гетьманщини, Правобережної України, Білорусії та Росії. Не витримує критики теза дореволюційних і сучасних істориків про існування серед старих запорожців традиції доживати віку в монастирях Києва. Кількість ченців-запорожців у київських обителях завше була мізерною. Через малу кількість прочан із Запорожжя не можна вести мову про їхню виключну щедрість стосовно до православних церков. Навіть відносно щедрі (по кілька десятків карбованців) пожертви і подарунки січової старшини і заможних козаків не могли принципово вплинути на економічне становище київських монастирів.

Зважаючи на прикордонний статус Києва, упереджене ставлення до січовиків з боку російської влади і участь деяких запорожців у гайдамацьких партіях, на чорному духовенстві лежав обов'язок нагляду за прочанами з Січі. Така ситуація могла тільки посприяти утвердженню взаємної недовіри між чернецтвом і запорожцями.

Народні перекази та художня література справили великий вплив на формування у дореволюційних та сучасних істориків ідеалізованих поглядів на духовне життя низового козацтва. У легендах запорожці перетворилися на епічних героїв, наділені усіма взірцевими, з погляду народу, рисами: багатством, щедрістю, чесністю, спритністю, любов'ю до Бога, не зважаючи на постійне пияцтво. До речі, в усіх легендах про запорожців, їхнє пияцтво не вважається недоліком, а навпаки перевагою вільного життя, недосяжного для звичайної людини.